

УДК 159.938.3:378

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Лантух І.В., к. е. н.,
доцент кафедри клінічної неврології, психіатрії та наркології
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається проблема ризику особистості, яка займається підприємницькою діяльністю; розкрито сутність поняття ризику, виділено основні характеристики та напрями ризику як психологічної проблеми.

Ключові слова: особистість підприємця, підприємницька діяльність, проблема ризику особистості, характеристика ризику, напрями ризику, корекція ризику особистості.

В статье рассматривается проблема риска личности, которая занимается предпринимательской деятельностью, раскрыта сущность понятия риска, выделены основные характеристики и направления риска как психологической проблемы.

Ключевые слова: личность предпринимателя, предпринимательская деятельность, проблема риска личности, характеристика риска, направления риска, коррекция риска личности.

Lantukh I.V. PSYCHOLOGICAL ASPECTS AND CHARACTERISTICS OF THE RISK OF PERSONALITY IN ENTERPRISE ACTIVITY

The article deals with the problem of the risk of personality engaged in entrepreneurial activity, discloses the essence of the concept of risk, highlights the main characteristics and directions of risk as a psychological problem.

Key words: entrepreneur personality, entrepreneurial activity, personality risk, risk profile, risk areas, risk correction of personality.

Постановка проблеми. Зростання ролі ринкових відносин в Україні відкриває для багатьох людей широкі можливості безпосередньої участі в підприємницькій діяльності та організації своєї справи. Проте бізнес – справа ризикована. З одного боку, є бажання, є сприятливі умови, з іншого – наявність певного ризику, невпевненість у своїх здібностях, страх банкрутства та падіння життєвої кар'єри. Тому спершу необхідно зважити всі об'єктивні і суб'єктивні чинники своєї майбутньої діяльності. Ризик особливо стосується підприємництва, тому що ця діяльність реалізується в умовах конкуренції. Готовність ризикувати у сучасній психології пов'язується з можливостями особистості досягти поставленої мети і регулювати свої поведінкові стратегії. Підприємницький ризик має свої характерні особливості. З одного боку, надто висока ціна ризику, з іншого – присутність азарту, деякого авантюризму.

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати проблему підприємницької діяльності щодо її ризиків та з'ясувати їх психологічні аспекти та характеристики. Дати аналіз схильності до ризику підприємців – риси характеру, що має вагоме значення для психологічного прогнозування процесів прийняття рішень у підприємницькій діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи проблему ризику суб'єктів

підприємницької діяльності, Ю. Пачковський звертає увагу на те, що ризик у підприємстві – це вміння діяти в потрібному темпі, концентрувати увагу на одних сторонах справи та ігнорувати інші, здібність спиратися на потрібних людей (потрібних справі, а не амбіціям, наживі та іншим зайвим для справжнього підприємця обставинам) [11]. Дослідниця М. Солнцева ці вміння розглядає в розподілі об'єктивних і суб'єктивних ресурсів, а саме: налагодити справу, тобто зайнятість підприємництвом, усупереч несприятливим, а іноді й знищуючим обставинам [12]. На думку А. Альгіна, багато підприємців постійно ризикують, адже це в природі їхнього характеру. Ризик – це неминуча умова життєдіяльності суспільства, продуктивності його економічних структур [1]. Т. Тимофеев описує психологічний зміст поняття «ризик» та надає необхідні рекомендації підприємцям [14].

Феномен ризику і його сучасна економіко-психологічна інтерпретація розглянуто Т. Корніловою. Ризик у підприємстві вона розглядає умінням особистості діяти в потрібному темпі, концентрувати увагу на основних сторонах справи, ігноруючи при цьому інші. На її думку, важливо спиратися на потрібних людей, які важливі для справи [8]. Дослідники Н. Грабовий і С. Полтавцев стверджують, що під час вивчення проблеми ризику особистості можна виділити три

основні напрями: перший визначає ризик як ситуативну характеристику дій (діяльності) суб'єкта, що виражають невизначеність результату для діючого суб'єкта і можливість несприятливих наслідків у разі невдачі; ризик тут розглядається мірою очікуваного неблагополуччя, що визначається поєднанням ймовірності неуспіху і ступеня збитків (втрат, програшу), а психологічно зміст цього напрямку має загальний характер, оскільки йдеться лише про поведінкову активність суб'єкта, його діяльність чи вчинки; другий напрям розглядає ризик ситуацією вибору між альтернативними варіантами дій і безпосередньо вплітається у контекст прийняття рішень, беручи до уваги рівень домагань суб'єкта, його здібності; третій вивчає взаємозв'язок індивідуальної і групової поведінки в ситуаціях ризику і є соціально-психологічним аспектом досліджень ризику [4, с.59]. Прикладом третього підходу є виявлений у 60-х роках ХХ століття феномен «зсуву ризику». Суть феномена полягає в тому, що ризикованість групових або індивідуальних рішень має тенденцію до зростання після проведення групової дискусії. Поясненням «зсуву ризику» є перебільшення ризикованості дій за умов рівномірного розподілу відповідальності між учасниками дискусії, що, у свою чергу, нівелює можливості індивіда по-своєму розв'язувати ризиковану ситуацію, підкоряє його стандартам і нормам групової поведінки. Установлено, що колективне прийняття рішення зменшує почуття відповідальності в індивідів, особливо за негативні наслідки [4].

У понятті «ризик» А. Гриньов виділяє такі основні елементи, взаємозв'язок яких і становить його сутність: можливість відхилення від передбачуваної мети, заради якої реалізуються певні дії; відсутність бажаного результату; відсутність упевненості у досягненні поставленої мети; можливість несприятливих наслідків (матеріальні або фізичні збитки, захворювання, смерть тощо) під час здійснення тих чи інших дій в умовах невизначеності для суб'єкта, який наважився на ризик; матеріальні, екологічні, моральні та інші витрати, пов'язані з реалізацією обраного в умовах невизначеності стилю поведінки; очікування небезпеки, невдачі в результаті вибору певного стилю поведінки та його реалізації [5].

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи проблему психологічного ризику в суб'єктивній підприємницької діяльності, низка дослідників виділяють два основні його аспекти: об'єктивність і суб'єктивність [9].

Розглядаючи об'єктивність підприємницького ризику, автори зумовлюють при-

сутність великої кількості чинників (зовнішніх умов), існування яких не залежить від окремого підприємця: політичне, економічне становище в країні, міжнародні події, стихійні лиха, наявність корупції, зміни у законодавстві, що регулює підприємницьку діяльність, економічний стан галузі, у межах якої здійснюється підприємницька діяльність. Підприємницький ризик на суб'єктивній основі зумовлений економічними діями, тому що саме підприємець оцінює ситуацію, формує стратегію подальшої поведінки, яку вибирає для сприйняття, і оцінка ризику є індивідуальним явищем, оскільки для різних суб'єктів, які діють у одних і тих самих умовах, ситуація може бути різною: ризикованою для одного і не ризикованою для іншого, тому суб'єктивний підхід ставить у центр уваги поведінку підприємця у різних ситуаціях ризику, оцінюючи рівень ризику, зокрема вірогідність невдачі (збитків, нещасного випадку) і величину невдачі. Поведінка підприємця у різних ситуаціях характеризується варіативністю, тому що суб'єкт у своїй виробничій діяльності може не проявляти ризиковану поведінку, але, сідаючи за кермо свого автомобіля, може поводити себе надто ризиковано [9].

У дослідженнях Ю. Іванової виділено такі ризикові ситуації:

– ситуації, розвиток або наслідки яких можуть бути несприятливими для суб'єкта; ситуації, які безпосередньо не залежать від підприємця і не визначаються його діями – небезпечні ситуації;

– ситуації, розвиток яких залежить від суб'єкта, визначається його рішеннями й актуальними діями; ситуації ризику, які виникають лише за умови наявності діючого суб'єкта у цих обставинах [7].

Значна кількість психологічних досліджень спрямована на пошуки специфічних індивідуально-психологічних рис людини, що зумовлюють її готовність ризикувати. Такими рисами є імпульсивність, незалежність, прагнення до успіху, лідерство і домінування [2; 8; 10].

На думку П. Грабового, С. Полтавцева, на готовність ризикувати впливає низка чинників: вік підприємця: готові ризикувати більш молоді підприємці; емоційний стан підприємців показує, що під дією позитивних емоцій суб'єкти применшують значущість негативних наслідків і перебільшують значущість позитивних, які генеруються сприятливим розвитком подій; наявний рівень доходів у підприємстві надає готовність їм ризикувати; життєвий досвід дає можливість успішного прогнозування майбутнього результату і ризик за таких обставин є мінімальним, тому що набувши

досвіду діяльності, підприємці ризикують виважено [4].

Розглядаючи проблеми підприємницької діяльності, І. Бойчик виділяє такі чинники:

- інформованість. Вона показує, що недостатність інформації під час прийняття відповідальних рішень для суб'єкта створює умови інформаційної невизначеності. Виділяється дві групи джерел інформаційної невизначеності: дефіцит і надлишок інформації. Дефіцит інформації може породжуватися її невизначеністю, суперечливістю, спотвореністю, неможливістю оцінки; надлишок її пов'язаний із великим обсягом, дефіцитом часу, що є тим спонукальним чинником, що може спровокувати підприємця на дуже ризиковані дії;

- привабливість мети (очікуваного прибутку). Чим вищий прибуток, тим більше готовий ризикувати діючий суб'єкт, щоб отримати додатковий прибуток, а це знижує особисті вимоги до прийняття рішення і спонукає діяти за низької ймовірності успіху;

- тактика поведінки суб'єкта з внутрішньою чи зовнішньою адаптацією до ризику. Зовнішня адаптація (екстравертність) до ризику полягає у спробі суб'єкта модифікувати зовнішнє оточення (середовище), щоб отримати певні переваги і зменшити ризик: маневрування ресурсами, маніпулювання поведінкою контрагентів (партнерів) під час укладання угод тощо. Внутрішня адаптація (інтровертність) до ризику є характерною для осіб, які не впевнені у власних можливостях контролювати навколишнє середовище та прямо на нього впливати. Їхній основний інструмент – збирання додаткової інформації, виграш у часі, генерація нових рішень;

- ділові й професійні риси суб'єкта, його кваліфікація. Серед ділових і професійних рис та можливих впливів на підприємницьке середовище особливо цінується передбачення і прогнозування розвитку подій, інтуїтивне передчуття раптових змін у ринковому просторі, здатність до найоптимальнішого використання виробничих і людських ресурсів [2].

Поведінка підприємця, який ризикуює, на думку Т. Корнілової, охоплює комплекс взаємопов'язаних дій, яку умовно вона описує у вигляді алгоритму:

- усвідомлення ризикованої ситуації. Передбачає первинну оцінку ситуації ризику з точки зору прийнятності для діючого суб'єкта і можливості входження в таку ситуацію. Якщо таке входження має місце, то підприємець повинен усебічно вивчити ризиковану ситуацію, а це зумовлює перехід до наступного кроку: когнітивних і поведінкових дій;

- діагностика та аналіз ризикованої ситуації. Передбачає осмислення суб'єктом проблеми, що виникла; пошук тих основних чинників і умов, що зумовили ситуацію ризику; розгляд можливих способів модифікації обставин і зменшення ризику. Зменшення ризику можна досягнути за допомогою страхування, делегування повноважень, розподілу ризику серед інших тощо;

- знаходження зв'язку цієї ризикованої ситуації з попередніми. За умови подібності реальної ризикованої ситуації, що склалася, до тих, які вже мали місце в діяльності підприємця, актуалізується наявний досвід, використовуються апробовані стратегії поведінки, зменшується вірогідність виникнення помилки;

- зіставлення ризикованої ситуації з імовірним розвитком подій. Наслідком є екстраполяція існуючих тенденцій на майбутнє, прогнозування загроз та збитків для бізнесу. Передбачення потенційних втрат (збитків) стосується не лише грошей, а й престижу, відносин із партнерами, колегами тощо;

- розгляд можливих альтернатив дій, оцінка та вибір такого стилю поведінки, що повністю відповідає вимогам ризикованої ситуації;

- прийняття рішення на підставі обраного стилю поведінки. Результат: остаточне «прийняття ризику» підприємцем;

- розроблення конкретного способу (програми) дій, формування адекватного стилю поведінки, добір методів і засобів, що є найефективнішими у ризикованій ситуації [8].

У дослідженнях Т. Тимофєєва ми знаходимо підтвердження того, що на ризиковану поведінку можуть впливати такі чинники [14]: тип завдання; ситуативні впливи; особистісні характеристики суб'єкта; характер міжіндивідуальних і міжгрупових взаємодій.

Ризикувати у підприємництві – це вміти концентрувати увагу на одних сторонах справи та ігнорувати інші; це здатність спиратися на інтуїцію і не втрачати надію навіть за умов несприятливого розвитку подій. Без ризику взагалі не можна займатися підприємництвом.

Ризик – це невід'ємний, на думку В. Василькова, складник підприємництва, що є чи не найголовнішою його психологічною ознакою, оскільки підприємництво і ризик – це феномени, які генетично пов'язані один з одним [3]. Автор стверджує, що ризик у контексті підприємництва зумовлює такі пріоритети психологічного дослідження, як вивчення індивідуально-психологічних, особистісних рис, що мають регулятивний вплив на поведінку суб'єкта у різних ризикованих ситуаціях; систематизацію джерел і

чинників, здатних трансформувати невизначені ситуації у ризиковані; пошук оптимальних шляхів і заходів (методів, когнітивних стратегій, тактики поведінки), які б мінімізували ризик; аналіз можливостей суб'єкта в оцінці ризикованих ситуацій і особливостей прийняття рішень за таких обставин; попередження і профілактика наслідків неадекватного поведінки підприємців у ризикованих ситуаціях із подальшим корегуванням поведінки.

Ризик – об'єктивне явище в будь-якій сфері людської діяльності. Це багатоаспектна категорія. Майже ніколи не можна однозначно сказати, які будуть наслідки небажаної події. Імовірніше за все їх буде декілька, деякі з них неможливо навіть оцінити в термінах грошових втрат. Наприклад, наслідками ризикованих подій може бути втрата або заподіяння шкоди іміджу фірми, а така шкода може бути оцінена тільки побічно і через деякий час. Така багатогранність категорії «ризик» говорить про нього та розглядає ризик із декількох позицій, що і породжує багато класифікацій та підходів до його оцінки.

Підприємницька, комерційна або фінансова діяльність є ризикованою, адже її ефективність лише частково детермінована і не повністю відома на момент початку діяльності або укладення угоди. Ризик – це можливість «наступу» шкоди, він є об'єктивним явищем у будь-якій сфері людської діяльності й виявляється безліччю відокремлених ризиків. За своєю суттю ризик – подія з негативними, особливо невідповідними економічними наслідками, який наступить у майбутньому в якийсь момент у невідомих розмірах.

Доцільно визначити і сам термін «ймовірність». Можна визначити два її типи: логічну ймовірність, статистичну ймовірність. Логічна ймовірність будується на пізнанні законів природи та суспільства за допомогою індукції, дедукції, аналізу, синтезу та гіпотези. Якщо ж деякі ймовірнісні залежності побудовані на основі оброблення статистичних даних із залученням математичного апарату, то ці залежності будуть включати статистичну ймовірність. Ці два типи ймовірності ми будемо називати об'єктивною ймовірністю, суб'єктивною ж назвемо таку ймовірність, яка присвоюється тій чи іншій події на інтуїтивному, підсвідомому рівні. Об'єктивність та суб'єктивність ймовірності, яка використовується до певного ступеня, є показником якості та надійності методу оцінки ризику, який застосовується [10].

Розглядаючи різні прояви й аспекти ризиків, можна класифікувати їх за низкою ознак. Практично вся підприємницька ді-

яльність поєднана з гамою ризиків. Якщо дія підприємця не обмірковується за великим рахунком старанно, то майже завжди залишається можливість реорганізувати бізнес та вести його з меншим ступенем ризику. Тому низка джерел пропонує розбивку ризиків за можливістю зниження: несистематичний (який знижується, диференційний, диверсифікуючий), систематичний (який не знижується, недиференційний, недиверсифікуючий). Такий розподіл ризиків використовується для аналізу ризикованості інвестицій в особливо цінних паперах. Змінність останнього щодо коливань на ринку цінних паперів вимірюється на практиці і називається В-коефіцієнтом. Ризик, який не знижується, можна розділити на компенсуючий та некомпенсуючий. Компенсуючий – це той, який не можна знизити, але можна оцінити та компенсувати [8].

Ризики за причиною виникнення розподіляються на невизначеність майбутнього, непередбачуваність поведінки партнерів та нестачу інформації. П. Грабовий ризики за ознакою однозначності дії чинників розділив на дві групи: чисті (статичні) і спекулятивні (динамічні). На його думку, чистий (статичний) ризик – це ризик втрат реальних активів унаслідок нанесення шкоди власності, а також втрат доходу через недієздатність організації. Цей ризик може призвести тільки до негативного або нульового результату. Спекулятивний (динамічний) ризик – це ризик непередбачуваних змін вартості основного капіталу внаслідок прийняття комерційних управлінських рішень. Такі зміни можуть призвести як до втрат, так і до виграшу. Спекулятивні ризики є всіма фінансовими ризиками [4].

Класифікація ризиків за етапами виявлення в процесі комерційної ідеї або за тим, якою стороною в угоді приймає на себе цей ризик. У працях В. Немцова, Л. Довганя їх пропонують розглядати відом виробничо-комерційної діяльності [9].

В. Васильков доповнює класифікацію ризику такими напрямками: природно-натуральні – ризики, пов'язані з проявом стихійних сил природи; землетрусів; буревію; лісових пожеж; епідемій; екологічні ризики, пов'язані з нанесенням шкоди навколишньому середовищу: забруднення, знищення біологічних видів та інше; політичні ризики пов'язані з політичною ситуацією в країні та втручанням держави в нормальний перебіг виробнично-торговельних процесів. До них належать такі: втручання держави (наприклад, несприятлива зміна податкового законодавства); війни, революції, заворушення; заборона на імпорт (оголошення мораторію

державою); накладання ембарго або обмежень політичного характеру [3].

Розглядаючи підприємницькі ризики, І. Бойчик надає таку класифікацію: за етапом проявлення, вони, у свою чергу, поділяються на виробництво, розробку, продаж, фінансові ризики, зростання; за стороною, що зазнає збитків (замовник, один із партнерів, виконавець) [2].

У нашому дослідженні ризику особистості в підприємницькій діяльності ми використали методику А. Шуберта «Готовність до ризику» та О. Шмельова «Оцінка схильності до ризику».

У дослідженні брала участь група підприємців, які оцінили свої індивідуальні можливості з проблем готовності до підприємницької діяльності, наявності елементів ризику їх значущості в трудовій кар'єрі. Результати дослідження показали, що дуже низький рівень мають 37% обстежених, середній – 42% і високий – 21%. Отримані результати дозволяють припустити, що обстежені підприємці використовують конструктивний стиль поведінки і враховують інтереси опонента, прагнуть знайти взаємоприйнятне рішення конфліктної ситуації, проявляють суперництво в поведінці, що свідчить про те, що вони найменше здатні встановлювати і підтримувати емоційні контакти з учасниками підприємницької діяльності, а також про вміння в конфліктних ситуаціях проводити адекватній ситуації стратегію комунікативної поведінки, що часто призводить до конфліктів. Можна припустити, що це пов'язано з несформованою здатністю розуміти внутрішній світ інших бізнесменів, їхні психологічні особливості, мотиви поведінки, психічний стан. Протилежний показник суперництва та пристосування в бізнесі показує позитивні стосунки в підприємницькій діяльності. Порівнюючи стресостійкість вибірки підприємців, що обирають стратегію співробітництва, і співробітників, які надають перевагу стратегії суперництва, нами було отримано за критерієм Фішера значення $\varphi = 1,94$. Це свідчить про те, що відмінності між цими вибірками в стресостійкості значима (на рівні 0,05). Тобто у працівників, що обирають стратегію співробітництва, стресостійкість значно вища, ніж у працівників, що обирають стратегію пристосування.

За другою методикою О. Шмельова «Оцінка схильності до ризику» оцінювалась схильність до ризику в підприємницькій діяльності. Результати дослідження показали, що будь-який підприємець, комерсант порівнює свої дії і плани з реальними можливостями одержання прибутку. І кожен підприємець так чи інакше мріє заробити

якомога більше грошей, але гроші не тільки несуть із собою авторитет в діловому світі, а й пред'являють особливі вимоги до моральних якостей бізнесмена, до моральної сторони його ділових взаємин. Тому треба підприємцям розібратися в питаннях фінансів, серйозніше поставитися до своїх можливостей у комерційній діяльності та виявити схильність до ризику. Під час інтерпретації результатів ми враховували, що високий рівень схильності до ризику є, з одного боку, показником рішучості, а з іншого – може призвести до авантюризму.

Таким чином, використання названих вище методик дозволило обстеженим краще дізнатися про свої ділові й особистісні якості. Дослідження діяльності бізнесмена, менеджера, комерсанта показало, що тут ми маємо справу зі спільними здібностями, тобто з інтегральною характеристикою ділових і особистісних рис підприємця, визначених, з одного боку, уродженими, психофізіологічними задатками, а з іншого – із масою його соціально зумовлених властивостей і рис. Будь-яку людину можна навчити прийомам і методам комерційної чи управлінської діяльності, але справжнім бізнесменом чи менеджером він може так і не стати. Необхідно чітко розрізняти знання, вміння, навички від ділових і особистісних рис бізнесмена. Вирішальне значення для підприємців належить його вольовим якостям, стратегічному мисленню і мистецтву спілкування, які багато в чому визначають успіх суб'єктів підприємницької діяльності і знижують професійний ризик. Здібності формуються й виявляються в діяльності. Звідси випливає, щоб виявити у себе здібності, треба зайнятися відповідною діяльністю. Лише в такий спосіб можна дізнатися про свою профпридатність до підприємницької діяльності.

Тільки креативний підприємець здатний на справжнє шляхетне ставлення до людей незалежно від того, як вони реагують на нього. Аналіз схильності до ризику має вагоме значення для психологічного прогнозування процесів прийняття рішень у підприємницькій діяльності.

Висновки з проведеного дослідження.

Ризик – об'єктивне явище в будь-якій сфері людської діяльності. Це багатоаспектна категорія. Майже ніколи не можна однозначно сказати, які будуть наслідки небажаної події. Імовірніше за все їх буде декілька, деякі з них неможливо навіть оцінити в термінах грошових втрат. Ризик, який не знижується, можна розділити на компенсуючий та некомпенсуючий. Компенсуючий – це той, який не можна знизити, але можна оцінити та компенсувати.

Об'єктивність та суб'єктивність ймовірності, яка використовується до певного ступеня, є показником якості та надійності оцінки ризику, який застосовується.

Що стосується діяльності бізнесмена, менеджера, комерсанта, то тут ми маємо справу із спільними здібностями, тобто з інтегральною характеристикою ділових і особистісних рис підприємця, визначених, з одного боку, уродженими, психофізіологічними задатками, а з іншого – з масою його соціально зумовлених властивостей і рис.

Будь-яку людину можна навчити прийомам і методам комерційної чи управлінської діяльності, але справжнім бізнесменом чи менеджером він може і не стати, оскільки необхідно чітко розрізняти знання, вміння, навички від ділових і особистісних рис бізнесмена чи лідера.

Вирішальне значення для підприємців належить його вольовим якостям, стратегічному мисленню і мистецтву спілкування, які багато в чому визначають успіх суб'єктів підприємницької діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альгин А. Грани экономического риска. Москва: «Знание», 1991. 125 с.
2. Бойчик І. Економіка підприємства: Навч. посібник. Київ: Атіка, 2004. 480 с.
3. Васильков В. Організація виробництва: Навч. посібник. Київ: КНЕУ, 2003. 524 с.
4. Грабовый П., Полтавцев С. Риски в современном бизнесе. Москва: Аланс, 1994. 259 с.
5. Гриньов А. Організація та управління на підприємстві. Харків: вид. дім «ІНЖЕК», 2004. 329 с.
6. Гриньова В. Державне регулювання економіки. Харків: Вид. дім «ІНЖЕК», 2004. 756 с.
7. Иванов Ю. Конкурентоспособность предприятия: оценка, диагностика, стратегия. Х., 2004. 206 с.
8. Корнилова Т. Диагностика мотивации и готовности к риску. Москва, 1997. 378 с.
9. Немцов В., Довгань Л. Стратегічний менеджмент: Навч. посібник. Київ: УВПК Ексоб, 2001. 560 с.
10. Орлов О. Планування діяльності промислового підприємства: Підручник. Київ: Скарби, 2002. 336 с.
11. Пачковський Ю. Проблема ризику в підприємстві. Київ: Каравела, 2006. 408 с.
12. Солнцева Г. О психологическом содержании понятия «риск». Вестник Московского университета. Москва, 1999. № 2. С. 14–23.
13. Тарасюк Г., Шваб Л. Планування діяльності підприємства: Навч. посібник. Житомир: ЖДТУ, 2003. 580 с.
14. Тимофеев Т. Классификация видов рисков предпринимательской деятельности. Маркетинг. Москва, 1997. № 6. С. 108–115.
15. Шершньова З. Антикризове управління підприємства. Київ, 2004. 196 с.